

Eötvös és az Uralkodó eszmék

GÁNGÓ GÁBOR

Született 1966-ban Székesfehérváron. 1991-ben végzett az ELTE magyar-történelem szakán. Az Eötvös Collegium tagja, a párizsi Ecole Normale Supérieure vendéghallgatója volt. Az irodalomtudomány kandidátusa (1997), a JATE BTK Filozófia Tanszékének oktatója.

Eötvös Józsefnek a 19. század uralkodó eszméiről százada közepén írott műve két hatalmas, túlradó szövegbőségű, zavarba ejtően rendezett-rendezetlen kötet, de egyszersmind éleselméjű meglátások és frappáns ítéletek kifogyhatatlan tárháza is. A mű egészének az ideológiatörténet koordinátái közötti elhelyezése nem könnyű feladat. Az európai liberálisok egyetértően üdvözlötték az államhatalom korlátozására, az állam és az egyház szétválasztására és az egyéni szabadság mindenekelőtt való fontosságára vonatkozó megállapításait. Ugyanakkor Eötvös soha nem volt képes arra, hogy a korlátlan szabad verseny feltétlen hívéül szegődjön, mint egyik francia kortársa, Thiers, vagy hogy az európai kultúrtörténetről felhalmozott ismereteit úgy fűzze fel a polgári demokrácia végső diadala felé mutató teleológia vezérfonalára, mint Guizot. A rendnek (sőt: a nyugalomnak) és a személyes, megélt valláserkölcis fegyelmező erejének megóvását a konzervatívokhoz hasonlóan mindenél fontosabbnak tartotta, de nem vált a „rend sziklájá”-vá, mint Metternich, és nem ruházta fel az államot morális vagy vallási tartalommal, mint Burke. Az *Uralkodó eszmék* szövegekörnyezetének ideológiai palettáját tovább színesíti szerzőjének emberbaráti részvéte és keresztyéni könyörületessége az elesettek iránt, amelynek alapján állva Anglia és a kontinens szociális intézményeit pártállásra való tekintet nélkül kritizálja.

Az Uralkodó eszmék

Eredetiek és korának színvonalát messze meghaladóak Eötvösnek a nemzetiségi érzés és a nacionalizmus mibenlétére vonatkozó megállapításai. Művének erre vonatkozó fejezeteiben (melyeknek a kor politikai mozgalmainak kontextusába ágyazott helye az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* című, 1850-ben írott röpiratában lelhető fel) elutasítja az osztrák birodalom cseh, szlovák, román stb. nemzetiségeinek Herder organikus népszemléletét visszhangzó felfogását, és feltárja a természetjogi szólamok mögött rejlő aspirációkat, amelyek nem az egyenjogúságra, hanem más népek kirekesztésére, végső soron önálló állami keretek megteremtésére irányulnak. E tekintetben Eötvös (elismert) hozzájárulása a Monarchia nemzetiségi kérdésének teóriájához, illetve (nem eléggé méltányolt) előfutár-szerepe a modernista nemzetiségelméletek vonatkozásában mindenképpen hangsúlyozandó.

Eötvös a 19. század ideológiai kínálatából a kirekesztő nacionalizmuson kívül a kommunizmust, a szocializmust és az anarchizmust is elutasította. Az *Uralkodó eszmék* gondolatait életének vál-

Az „uralkodó eszmék”
mint kifejezés

tozó politikai helyzeteiben tovább és tovább módosítván úgy áll előttünk a magyar liberalizmus és konzervativizmus forrás- és határvidékén, munkássága akként fogja át e két ideológiának legjelentékenyebb elemeit, hogy Eötvösre a magyar politikai életnek a parlamentáris demokrácia és az egyéni szabadságjogok közös platformját elfogadó valamennyi irányzata — mint közös elődjére — joggal tekinthet vissza.

Ha azt mondjuk Eötvössel: „uralkodó eszmék”, akkor minde-
nekelőtt fő műve, és művének ezen ideológiatörténeti olvasata
idéződik fel bennünk. A kifejezés mai kölcsönvevőinek (Juhász
Gyula, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és mások) művei is azt sugall-
ják, hogy az „uralkodó eszmék” hallatán eszmeáramlatokra kell
gondolnunk, olyan modern politikai pártokkal a háttérben, me-
lyeknek ezek az áramlatok alapvetést képező ideológiái. Ezzel
szemben Eötvös csupán pszichológiai-voluntarista értelemben,
vagyis az emberek személyes meggyőződésére, illetve a közvéle-
kedésére utalva használja a kifejezést. Azon felismerését bocsátja
előre az *Uralkodó eszmék* első kötetének előszavában, hogy a 19.
század embereinek vágyait és akaratát nem szükségletek, hanem
tudati tartalmak, eszmék alakját magukra öltő politikai velleitá-
sok irányítják: „Jóllehet korunkat, melyben élünk, gyakran éri
szemrehányás vad anyagiassága miatt, a körülöttünk történő dol-
gok nyugodt megfigyelésének mégis arról kell mindenkit meg-
győznie, hogy aligha találunk évszázadot a történelemben, ami-
kor az emberek inkább lelkesedtek volna eszmékért, és amikor
egész népek szívesebben dobták volna oda áldozatul az anyagi
jólétre vonatkozó minden megfontolást eszméik megvalósításá-
nak, mint századunkban. Ebből következik, hogy a jelenkor moz-
galmait csak akkor érthetjük meg, ha tisztába jövünk azokkal az
eszmékkel, amelyek a mozgalmakat előhívták és irányukat meg-
határozták.” Szalay László megértette Eötvöst, amikor a „herr-
schende Ideen” kifejezést a „vezéreszmék” szóval fordította ma-
gyarra, s a kor legnagyobb nyelvűvelője, Arany János is erre a
megoldásra ütötte rá a tekintély pecsétjét Wittgenstein-bírálatának
első mondatában.

Az idézett eötvösi mondatok szűkszavú eleganciája mögött
több évi kemény feltáró munka áll. A kétségbeesett tépelődések-
ről, az aszketikus fegyelemmel feldolgozott olvasmányokról és a
korábbi alkotói korlátokat széttörő szellemi erőfeszítésekről száz
és száz oldalnyi fennmaradt kézirat tesz tanúbizonyságot. Az a
néhány megjegyzés, amelyet e helyütt Eötvösnek az *Uralkodó esz-
mék* első mondataihoz vezető útjához fűzünk, a mű tudo-
mánytörténeti jelentőségére irányítja a figyelmet. A 19. század
formálódó európai politikatudományának hagyományában Eöt-
vös könyve igen jelentős, egyedi, önállóan megkonstruált mód-
szertani kísérlet, Eötvös saját életművén belül pedig eszmetörté-
neti fordulatról tanúskodik.

„Minden nemesnek süvege vagy kalapja mellett félig zöld, félig sárga toll vala látható, mi a párt erényeit s az ellenfél irigységét ábrázoló, s azonkívül azon praktikus haszonra is szolgált, hogy Réty hívei tévedésből valamely oly koponyát ne törjenek be, mely alatt kedvező eszmék uralkodnak.” Eötvös regénye, *A falu jegyzője* (1845) tisztújítási jelenetének eme ironikus mondata mutatja, hogy írói szótárában korábban is megtalálható volt a kifejezés, mégpedig az állambölcseleti mű szóhasználatával látszólag megegyező értelemben: az uralkodó eszmék a fejekben uralkodnak — a fejeket uralják. Nagyjából sejthető, mi jár egy leitatott kisnemes fejében: azonban Eötvös forradalom előtti két történeti regényében általában sem tartja összeegyeztethetőnek a történetíró (következésként így nevezi magát) módszerével a nép törekvéseit mozgó eszmék vizsgálatát. Már *A falu jegyzőjében* szükségesnek tartja kijelenteni, hogy „gondolatok — melyek még annak is, kit éppen eltöltenek, többször urai, mint tulajdonai — a történetíró birtokához nem tartoznak.”

A másik nagy regény, a *Magyarország 1514-ben* (1847) történetíró Eötvöse mindenekelőtt a Walter Scott-féle „régiségbúvári” szerepet veszi magára: a (történettudomány akkori állásán autentikusnak tekintett) forrásokból merített történelmi ismeretek elengedhetetlenek a korfestő motívumok hiteles kidolgozásához, és megszabják azt a játéktérrel, amelyen belül az írónak a forrásokhoz ragaszkodnia kell. Ahol a kútfők hallgatnak, ott szárnyalhat a fantázia, mint például Lőrinc pap utolsó megjelenésének leírásában, ahol Eötvös épp a források tanácstalanságát használja ki. Emé „archivárius”, kordokumentáló törekvés *A falu jegyzőjének* hasonlóképpen osztályrésze: másképpen nem olvasták volna angol és német nyelven — mégpedig sokkal inkább, mint amennyire Eötvös szerette volna — a régi Magyarország megbízható népismelei leírásaként.

Eötvös regényei emellett ahhoz az antik és humanista történetírói eszményhez kívánnak hívek maradni, amely szerint a történeti munkák a hírnév megörökítésére és a nagy tettek bemutatásán keresztül az erkölcsök nemesítésére szolgálnak. *A falu jegyzője* mondja ki, hogy a „történettudomány” arra való, hogy olvasója az „erények nagy példáiból az embereket szeretni tanulja”. A történetíró ne tegyen halhatatlanná aljas, visszatartó jeleneteket. A Dózsa-regény egyik epizódjának, a Telegdi-ház ostromának leírását e szavakkal rekeszti be Eötvös: „De forduljunk el e képtől. Ha valamely nép, mely elnyomói által századokon át állati aljasságban tartatott, csak féltelenségben keresi hosszú szenvedéseinek pótlékát; ha emlékei erősebbek reményeinél, s ha az első szükség, melynek kielégítését keresi, múlt sértések véres megbosszulása: ott az igazságos történetíró, a bajnak okait látva, mentségeket talál; de hol az emberi természetnek állati része nemesebb érzelmein diadalmaskodott, hol az, mi nemünk méltósá-

gát teszi, vad indulatok zajában egészen elnémult: a művésznek nincs mit keresnie.”

Az 1848-as forradalmak okait és tanulságait kutató Eötvös bajorországi emigrációjában mintegy magától értetődően nyúl ismét a történetbúvárlat módszeréhez, jóllehet történetírói önelnevezése ekkoriban már más eszközöket, más szerepeket takar. Az 1848-iki forradalom történetének szerzője memoárt ír, míg *A francia forradalom története* (a másod- és harmadkézbeől szerzett ismeretek miatt eleve kudarcra ítélt) szaktörténeti munka. Mindkettőnek a regényekkel közös vonása azonban, hogy Eötvös egyelőre továbbra is az anyagi szenvedésekben és érdekekben keresi az események mozgatóit, és visszaretten a vérengzésbe torkolló népmegmozdulások leírásától. Jellemző, hogy Lamberg halálának, illetve a Bastille bevételének leírását csak előre jelezte, de nem dolgozta ki.

**Szabadság,
egyenlőség,
nemzetiség**

Eötvös soha nem írhatta volna meg az *Uralkodó eszméket*, ha nem világítja meg elméjét a felismerés, amelyet először egy 1849 tavaszán írott kéziratában rögzített: „[n]em a[z osztrák] birodalom népei közül néhánynak az érzéseiben, hanem valamennyinek az eszméiben kell felismernünk nagy nehézségeink forrását, és ott keresendő helyzetünk veszélye is”. E felismerését, saját kopernikusi fordulatát általánosítja a későbbiekben egész Európára a kultúrtörténeti szintézisterv vázlataiban, majd pedig meg is nevezi a 19. század három uralkodó eszméjét: a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget. Az eszmék kutatója a nemtelen tettek megörökítésétől eltekinthet, és a mögöttük meghúzódó — elvont formájukban gyakran rokonszenves — célképzeteket és eszményeket fürkészheti. Az eseménytörténet hátrább léphet egy lépéssel a történeti megismerés folyamatában, mivel az eszmék alapján a történelem lényegi folyamatai közvetlenül feltárhatók.

A kor megértésének érdekében munkálkodó európai politikaelméletben egyedülálló Eötvösnek a történetírói eszközök elégtelenségétől a politikai eszmék felé a történeti tapasztalat megtartásával vezető útja. A szabadság, egyenlőség, nemzetiség eszméinek klasszikus vizsgálói közül Alexis de Tocqueville zseniális élelméjűséggel éppen e tágabb értelemben vett történetírásnak a formai keretein belül maradvá, népisme művét író utazóként (*Az amerikai demokrácia*) és levéltárazó történészként (*A Régi rend és a forradalom*) alkot szemléletileg újat, míg John Stuart Mill a mindennapi nyelvhasználat szemantikájából indul ki, és eltekint a történeti tapasztalattól. Hasonlóképpen újszerű és minőségében más Eötvös műve egyéb korabeli megközelítésekhez képest is. Ilyen az az erkölcsfilozófia folyományaként megírt politikatörténeti vázlat, amely műfajt a Francia Akadémia 1848. évi pályázata kívánta regenerálni: Paul Janet *Histoire de la philosophie morale et politique dans l'Antiquité et les temps modernes* (*A morál- és politikai filozófia története az ó- és az újkorban*) című kétkötetes díjnyertes munkája 1858-ban jelent meg. Szellemiségében igen, de az eszme-

történeti elemzésekhez vezető megfontolások tekintetében ugyan-
csak nem rokonai az *Uralkodó eszmék*nek a német modernizáció
értelmiségi-hivatalnokai, mindenekelőtt a Lorenz von Stein báró
által alkotott államtudományi szövegek sem.

Eötvös természetesen maga is tisztában volt a munkásságában
végrehajtott módszertani fordulattal. Ezt jelzi, hogy az *Uralkodó
eszmék* első kötetének megjelenéséről a Pesti Naplóban elhelyezett
előzetes hírek nem történeti műről, hanem „a szabadsági eszmék
fejlődésének történetét” rajzoló, „az uralkodó eszmék fejlődésé-
ről” elkészült munkáról szólnak, s Csengery Antal is arról ír a
Magyar szónokok és statusférjak lapjain, hogy Eötvös az *Uralko-
dó eszmék*ben „az eszmék történetei körül tett hosszas tanul-
mányit” foglalja majd össze. E körülírásokban már határozottan
felsejlik a mi modern „eszmetörténet” terminusunk. Azonban
Eötvös maga nagy művét, ha valahogyan, akkor egyszerűen
„munkám”-nak, esetleg „politikus munkám”-nak nevezte. Ugyan-
ez a köztes fogalomtörténeti állapot jellemzi Eötvös önmeghatáro-
zását is. Az *Uralkodó eszmék*ben már egyszer sem nevezi magát
történetírónak: viszont másnak sem. Magáról egyszerűen egyes
szám első személyben beszél.

Az eötvösi pillanatban, a 19. század közepén a többi mellett a
politikaelmélet eszmetörténeti iránya is formálódni kezd. Az irá-
nyok elkülönítéséhez, az önmeghatározáshoz a szavak azonban
egyelőre még hiányoznak.

Ezért lesz Eötvös Józsefnek a 19. század uralkodó eszméiről
százada közepén írott műve két hatalmas, túlradó bőségű, za-
varba ejtően rendezett-rendezetlen kötet, de egyszersmind élesel-
méjű meglátások és frappáns ítéletek kifogyhatatlan tárháza.